

ATEBETÜ'L-HAKAYIK BAĞLAMINDA TEMSİL İŞLEVLİ EKLER

Representment affixes in the Context of Atebetü'l-Hakayık

Dr. Öğr. Üyesi Erol KUYMA

Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Anabilim Dalı, Çorum, Türkiye,
ogreterol@gmail.com

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
08.02.2022

Kabul/Accepted:
07.03.2022

Sayfa/ Page:
72-83

mecmua.1070391

Öz

Ekler, sözcüklerin dil dizgesindeki yerini ve bağlam içi kullanımlarını da etkileyen gramer unsurlarıdır. Yapısal açıdan sondan eklemeli dillerden olan Türkçede eklerin kullanım alanları oldukça geniştir. Genelde yapım ve çekim kategorisi üzerine yoğunlaşan sınıflandırmalar, eklerin söz diziminde yer alış şekillerini ve semantik katkılarını ayırt etmede yetersiz kalmaktadır. Bu durum, morfolojik sınıflandırmanın yanı sıra semantik bir sınıflandırmayı da ihtiyaç haline getirmektedir. İşlevsel özelliklerin dikkate alındığı sınıflandırmalar, eklerin görev alanlarının tayininde ve semantik sınırlılıklarının belirlenmesinde daha ayırıcı bir özelliğe sahiptir. İşleve dayalı sınıflandırma başlıklarından biri de temsil ekleridir. Temsil ekleri, söz diziminde eksiltilmiş öğelerin ya da edatların yerine kullanılabilen unsurlardır. Bu çalışmada, Karahanlı dönemi eserlerinden olan Atebetü'l-Hakayık'ta +kA, +CA, +DA, +DIn, -DUk, -mİş, -gAn, -gII, -gUçI, +IIg, +sIz, ve +rAk eklerinin temsil işlevi üzerinde durulmuş; söz konusu eklerin söz diziminde eşdeğer olarak kullanıldıkları sözcüklere ulaşılmaya çalışılmıştır. Türk dilinin tarihî metinlerinde ekler üzerine yapılacak işleve dayalı tespitler, eklerin tarihsel süreçteki fonksiyonel değişim ve gelişimlerinin takibine imkân verecektir.

Anahtar Kelimeler: Ek, İşlevsel sınıflandırma, Temsil ekleri, Atebetü'l-Hakayık.

Abstract

Suffixes are grammatical elements that also affect the place of words in the language system and their use in context. In Turkish, which is one of the agglutinative languages in terms of structure, the usage areas of suffixes are quite wide. Classifications, which generally focus on the construction and inflection categories, are insufficient to distinguish the way suffixes are placed in the syntax and their semantic contributions. This situation makes a semantic classification as well as morphological classification a necessity. Classifications in which functional features are taken into account have a more distinctive feature in determining the mission areas of suffixes and determining their semantic limitations. One of the function-based classification titles is representment affixes. Representment affixes are elements in the syntax that can be used in place of omitted/elliptic elements or postpositions. In this study, the representation functions of +kA, +CA, +DA, +DIn, -DUk, -mİş, -gAn, -gII, -gUçI, +IIg, +sIz, ve +rAk suffixes in Atebetü'l-Hakayık, one of the works of the Karakhanid period, are emphasized. It has been tried to reach the words that are used as equivalents in the syntax of the aforementioned suffixes. Functional determinations on the affixes in the historical texts of the Turkish language will allow the follow up of the functional changes and developments of the affixes in the historical process.

Keywords: Affix, Functional classification, Representment affixes, Atebetü'l-Hakayık.

Atıf/Citation: Kuyma, E. (2022). Atebetü'l-hakayık bağlamında temsil işlevli ekler. *MECMUA-Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* ISSN: 2587-1811 7(13), 72-83

Sorumlu Yazar/Corresponding: Dr. Öğr. Üyesi Erol KUYMA

Çatışma Beyanı/Conflict Statement: Makalenin yazar/yazarları bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan ederler.

Giriş

Türkçe, ekler açısından zengin bir kullanım alanına sahiptir. *Bir bakıma, Türkçe için bir ekler dili demek yanlış olmaz* (Eker, 2015, s.263). Ekler; tek başına kullanılmayan, kökler ile birleşerek gövdeler, gövdeler ile birleşerek de yeni kelime gövdeleri oluşturan; ya da kelimeler arasında geçici anlam ilişkileri kuran görevli şekillerdir (Korkmaz, 2009, s. 15). Bu biçimbirimler, türetim/yapım ve çekim gibi görevlerinin yanı sıra söz diziminde de birtakım işlevlerle dilde yer alırlar. Genel manada, yapım ekleri sözcük türetiminde; çekim ekleri ise sözcüklerin diğer sözcüklerle olan münasebetini sağlayan bir fonksiyonda kullanılırlar. Başka bir deyişle ekler, getirildikleri sözcüklerin dil dizgesindeki yerini ve bağlam içi kullanımlarını da etkileyen gramer unsurlarıdır. Hem yapım hem çekim kategorisindeki birçok ekin tarihi ve çağdaş lehçelerde bazı fonetik değişimlere maruz kalsalar da işlevlerini sürdürdüğü bilinmektedir. Ancak kimi eklerde tarihi süreçte kullanım dışı kalma ya da işlevsel değişim/gelişim de karşılaşılan durumlardan biridir. Tuğluk (2021, s.527), hal eklerinin kullanımı üzerine yaptığı çalışmasında, fonksiyon değişikliklerinin dilde tasarruf, vurgu, tonlama, ağız özellikleri ve müstensih hataları gibi faktörlere bağlı olduğuna dikkat çeker. Bu nedenle işleve dayalı sınıflandırmalar hem eklerin semantik sınırlılıklarını hem de kullanım çeşitliliğinin belirlenmesi bakımından önem taşımaktadır.

Eklerle ilgili sınıflandırmalar, genel olarak yapım ve çekim morfolojisi üzerine bina edilmektedir. Bu tasnif şekli her ne kadar Türkçenin eklerini görevleri bakımından bir düzen içerisinde ele alsada işlevsel açıdan eklerin ait olduğu kategoriye göstermede yetersiz kalmaktadır. Bu durum eklerin öğretimi konusunda da birtakım problemleri beraberinde getirir. Örneğin +*DAn* eki “*Evden* yeni ayrıldı” ifadesinde çıkma bildiren durum eki fonksiyonunda; “*gidenlerden çoğu*” ifadesinde +*in* ilgi eki fonksiyonunda; “*candan* bir arkadaş” ifadesinde sıfat yapım eki fonksiyonunda kullanılırken “*susuzluktan* halsiz düştü” ifadesinde ise “sebebi ile” edat grubunu temsil edecek bir fonksiyonda kullanılmaktadır. Ekin örneklerde geçen kullanımları, yapım ve çekim morfolojisi üzerinden değerlendirildiğinde sadece iki ana başlıkta sınıflandırma yapılabilmektedir. Oysa +*DAn* ekinin verilen örneklerdeki her bir kullanımı farklı bir işleve işaret etmektedir. Eklerin fonksiyonel kullanım farklılıkları onları kategori olarak da ayrı başlıklarda sınıflandırılması gerektirir.

Eklerle ilgili yapılan geleneksel sınıflandırmalarda genel itibariyle benzer başlıkların kullanıldığı görülür. Bunlardan öne çıkanlar:

Hatiboğlu (1981, s. 11), ekleri genel özellikleri bakımından üç başlıkta ele alır.

Çekim eki: Ad veya eylem kök ya da gövdesine getirilerek kişi kavramı veren ekler.

Ad durumu ekleri: Ad soylu sözcüklerin başka bir sözcükle ilgi kurmak üzere aldıkları ekler. *Yapım ekleri*: Sözcük kök ya da gövdesine getirilerek sözcüğün yeni bir kavram kazanmasını sağlayan ekler.

Banguoğlu (2015, s.148-149; 326-329; 441-445), *çekim* ve *üretim* ekleri başlıklarında bir sınıflandırma yapar. *Çekim eklerini*; hal, sayı, durum, zaman, kişi gibi gramer ilişkileri kuran isim ve fiil köklerine gelip anlam değişikliği yaparak farklı kavramları karşılayan ekler şeklinde açıklar. İsim çekimini, *iççekim halleri* (*kim hali, kimi hali, kime hali, kimde hali, kimden hali, kimin hali*) ve *dış çekim halleri* (*kimle hali, kimce hali, kimli hali, kimsiz hali*) şeklinde sınıflandırır. Fiil çekimini ise *zaman, tarz, kişi, sayı* başlıklarında değerlendirir. *Üretim eklerini*; isme ek isim ekleri, isme ek fiil ekleri, fiile ek isim ekleri ve fiile ek fiil ekleri olarak üç alt başlığa ayırır.

Ergin (2009, s. 143), *yapım ekleri* ve *çekim yahut işletme ekleri* başlığında iki kategoride gösterir.

Yapım ekleri: İsimden isim, isimden fiil, fiilden fiil ve fiilden fiil yapma ekleri.

Çekim yahut işletme ekleri: İsim çekim yahut işletme ekleri (*sayı ve çokluk, cinslik, belirtme, hal, iyelik, soru ekleridir. Bunlardan hal ekleri asıl isim çekim ekleri diğerleri işletme ekleridir*). Fiil çekim yahut işletme ekleri (*şekil ve zaman ekleri, şahıs ekleri, partisip ekleri, gerundium ekleri ve soru ekleridir. Bunlardan şekil, zaman ve şahıs ekleri asıl çekim ekleri diğerleri fiil işletme ekleridir*).

Korkmaz (2009, s. 256, 567-575) da ekleri *yapım ekleri* ve *işletme ekleri* şeklinde da iki ana başlıkta sınıflandırır. *Yapım eklerini*; addan ad türeten ekler, addan fiil türeten ekler, fiilden ad türeten ekler, fiilden fiil türeten ekler olarak sıralarken *işletme eklerini*; isim işletme ekleri (*çokluk, iyelik, aitlik, soru*

ve *ad çekimi (durum) ekleri*); fiil çekim ekleri (kip, şahıs, zaman, soru) olarak ele alır.

Eker (2015, s. 266-302) de benzer bir sınıflandırmayla *yapım* ve *çekim ekleri* başlıklarında değerlendirir. Yapım eklerini; isim *yapma ekleri*, fiil *yapma ekleri* olarak; çekim eklerini ise *isim çekim ekleri (soru eki, çoğul eki, aitik eki, iyelik ekleri, hal ekleri, ek-fiil)*, fiil *çekim ekleri (soru eki, kip ekleri, şahıs ekleri, zarf-fiil ekleri, sıfat-fiil ekleri)* şeklinde gruplandırır.

Yukarıda bahsedilen ve genelde ekleri yapım ve çekim kategorisi şeklinde iki ana başlıkta toplayan yaklaşımlardan farklı olarak eklerin işlevsel açıdan ele alındığı tasnifler de yapılmıştır. Bunlardan biri Delice'ye ait olan sınıflandırmadır. Delice (2000, s. 225-232), ekleri; *genişletme ekleri, durum ekleri, kurucu ekler, dönüştürücü ekler, yapım ekleri, bütünleşik ekler ve temsil ekleri* şeklinde yedi kategoriye ayırır. Gülsevin (2004, s. 1278-1280) ise söz dizimine dayalı yaptığı fonksiyonel sınıflandırmada ekleri; *türetme ekleri, tür değiştirici ekler, işletme ekleri, kategori ekleri* olarak dört ana başlıkta ele alır. Turan (2018, s. 103-105) da farklı bir yaklaşımla; *yapım eki, çatı eki, olumluluk/olumsuzluk eki, fiilimsiler, ek-fiil, teklik/çokluk eki, isim tamlaması kuran ekler, hal eki, soru eki, zaman ve şahıs ekleri* şeklinde bir tasnif yoluna gider.

Bu çalışmada, temsil işlevli bazı eklerin Atebetü'l-Hakayık'taki (Arat, 1992), kullanımları ve söz diziminde karşıladıkları sözlük birimler üzerine tespitlerde bulunulmuştur. Edip Ahmet Yükneci tarafından Karahanlı Türkçesi ile kaleme alınan Atebetü'l-Hakayık, içerdiği dilsel özellikler açısından dönemine ışık tutan manzum bir ahlak kitabıdır. Eserden hareketle temsil ekleri olarak sınıflandırabilecek *+kA, +CA, +DA, +DIn, -Duk, -mİş, -gAn, -gII, -gUçI, +IIg, +sIz, ve +rAk* biçimbirimleri, işlevleri yönüyle değerlendirilmiş, Türkiye Türkçesine aktarımda anlama olan etkisi görülmeye çalışılmıştır. Söz konusu eklerin temsil işlevli kullanıldığı yerler eserden yapılan alıntılarla tanımlanmış; alıntılanan birimlerin eserdeki birim numaraları da yanlarında verilmiştir. Eklerin temsil ettiği sözcükler, günümüz Türkçesine aktarımda köşeli parantez “[]” içerisinde gösterilmiştir.

Örnek: *süngekke yilig teg erenke bilig (89)*

“kemik [için] ilik ne ise, insan [için] bilgi odur”

Temsil ekleri, Türkçede söz dizimi esnasında eksiltilmiş öğelerin görevlerini üstlenen ya da anlamından boşanarak görevli kelime durumuna düşmüş edatların yerine kullanılabilen eklerdir (Delice, 2000, s. 233). Bu ekler, temsil ettikleri birimleri anlamsal açıdan da karşılayabilen bir kullanım özelliği gösterirler. “*Akşamdan [akşam vakti] yola çıkarız*” cümlesinde *+DAn* eki “vakti” sözcüğünü; “*bu hediye sana [senin için]*” cümlesinde *+A* eki “için” edatını temsil eden bir işlevde kullanılır. Korkmaz'ın (2009, s. 1053), bahsettiği ek-edat benzerliği de aslında bir bakıma eklerin temsil işlevini işaret eder. Edatlar ile karşılanan bazı anlatım biçimlerinin aynı anlamı veren ad çekimi ekleri ya da aynı görevdeki bazı yapım ekleri ile de karşılanabildiğine değinen Korkmaz, şu örneklerle yer verir: *babaca davranmak / baba gibi davranmak; bu atkıyı sana getirdim / bu atkıyı senin için getirdim; morumsu bir renk / mora çalan (mor gibi)*

1. ATEBETÜL-HAKAYIK'TA TEMSİL İŞLEVLİ EKLER

Atebetül-Hakayık'ta isim durum ekleri *+kA, +CA, +DA, +DIn*; sıfat-fiil ekleri *-Duk, -mİş, -gAn, -gII, -gUçI* ve isimden sıfat yapım ekleri *+rAk, +IIg, +sIz* eklerinin temsil işlevi ile bazı ifadeleri karşıladığı örnekler bulunmaktadır.

Sıfat-fiiller, sıfat tamlamalarında sıfat unsurunu karşıladıkları gibi bazı kullanımlarında tamlamadaki isim unsurunu temsil edecek şekilde adlaşarak tek başlarına da söz diziminde yer alabilmektedirler. Banguoğlu (2015, s. 568, 569), sıfat-fiillerin bu özelliğini *zamirsi sıfat-fiil* şeklinde adlandırır ve bunların artık bir adın sıfatı olmak yerine, doğrudan bir ad gibi cümlede bazen çekim halleriyle, üyelerden birinin yerini aldıklarına dikkat çeker. Örnek: *Atı alan Üsküdarı geçti; O buralarda durucu değil; Bana ettiklerini kimselere etmediler*. Üstüner (2000, s. 54) de benzer bir tespitle; sıfat-fiillerin de sıfatlar gibi isimlerin yerini tuttuğunu, isimlerin yerine kullanılabildiğini bildirir. Sıfat-fiille vasıflandırılan ismin söylenmediğini, ismin sonunda gelmesi gereken çekim eklerinin ise sıfat-fiilden sonra gelerek ismin yerini tuttuğunu ifade eder.

+IIg ve *+sIz* isimden sıfat yapım ekleri, birbirleri ile karşıtlık ilgisi kuran sıfatlar türetirler. Bu eklerle

yapılan bazı sıfatların vasıflandırdığı ismi karşılayacak şekilde kullanıldığı durumlar söz konusudur. Bu yönleriyle çalışmamızda temsil işlevli ekler arasında gösterilmişlerdir.

1.1. /+kA/ Yönelme Durumu Eki

Ad durum ekleri arasında olan +kA geldiği isimleri, fiillere yer, zaman gibi işlevlerle bağlar. Banguoğlu, *kime hali +A*, *kimde hali +DA* ve *kimde hali +DAn* şeklinde ele aldığı durum eklerine; zaman ve mekân içinde yer ve yön gösterme özelliklerine dayanarak *yer-yön halleri* adını verir. Ayrıca birçok zarfın yapımında da bu eklerin rol aldığı altını çizer: *akşama*, *geçende*, *eskiden* (Banguoğlu, 2015, s. 328). Ergin de (2009, s. 229, 233) benzer ifadelerle datif +A, lokatif +DA ve ablatif +DAn eklerinin fonksiyonlarının aynı tipte olduğuna, üçünün de fiilin cereyan ettiği yeri veya istikameti göstermek suretiyle fiilin mekânını ifade ettiğine dikkat çeker. Ayrıca ekin özel bağlantılı olduğu fiile göre *yaklaşma*, *istikamet*, *yer*, *zaman*, *karşılaştırma*, *sebeplendirme*, *verme*, *bildirme*, *kuvvetlendirme*, *gaye*, *hedef*, *fiyat*, *bedel*, *leh*, *aleyh*, *ilgi*, *kabul*, *gereklik*, *uygunluk*, *konu*, *aitlik*, *vasıf*, *tarz*, *görüş*, *ayrılma*, *değişme*, *başkalaşma*, *yaptırma*, *tercih* gibi ifadeleri de karşıladığını bildirir. Eraslan (2000, s. 72-74), yönelme ekinin Eski Türkçede isimlere kazandırdığı anlamsal ayrıntılar konusunda; *fiilin yöneldiği yeri gösterme*, *sebeplendirme*, *birliktelik*, *karşı ifadesi*, *bir yerde olma*, *tarafından*, *birisine hitaben*, *bir şeyin içine*, *her*, *esnasında*, *üzerine* gibi tespitlerde bulunur. Hatipoğlu (1981, s. 14), ekin “için” ve “ile” ilgeçlerinin görevini de karşıladığını bildirerek aslında *temsil* işlevine dikkat çeker: *Bu hediyeyi kızıma aldım* (kızım-a, kızım için); *çantayı yedi liraya aldım* (lira-y-a, lira ile). Korkmaz (2009, s. 280-283), asli görevinin adlarda yönelme görevinde yer tümleci oluşturma olduğunu bildirdiği ekin adları fiile *zaman*, *amaç*, *sebeplendirme* ve *hareketin yönünü gösterme* gibi işlevlerle bağladığına yer verir.

“için” edatını temsilen

hünerliğka ajun vefasızrak ol (441)

“dünya hüner sahibi [için] daha çok vefasızdır”

sanga sandukung teg müsülmanka san (326)

“kendin [için] düşündüğün (şeyleri) müslüman [için] de düşün”

süngেকে yilig teg erenke bilig (89)

“kemik [için] ilik ne ise, insan [için] bilgi odur”

“içine” sözcüğünü temsilen

kidinrek kadahka sunup zehr katar (208)

“bir az sonra kadehe [kadeh içine] zehir katarak sunar”

Resul erni otka yüzün atguçı (159)

“Resul, insanı yüzü koyun âteşe [ateş içine] atan dildir, dedi”

“zaman” sözcüğünü temsilen

yokamakka yumşak içi pür agu (214)

“yoklandığında [yoklandığı zaman], yumuşaktır; fakat içi zehir doludur”

“karşı” edatını temsilen

kerip halkka kögüzüng tap uslan tilin (278)

“halk[a karşı] göğüs kabarttın ise, dilini derhal düzelt”

ne yazdı ajunka bu şahib hüner (445)

“hüner sahibi dünyay[a karşı] ne kusur işledi”

aya malka suk er yakın bil bu mal (425)

ey mal[a karşı] haris adam, gerçek bil ki, bu mal

“doğru” edatını temsilen*bahılka katıg ya okun kezlegil (228)*

“hasis[e doğru] kuvvetli yay ve ok ile nişan al”

biligligke ya dost özüngni ula (82)

“ey dost, bilgiliy[e doğru] yaklaş”

“üzerinde/üzerine” sözcüğünü temsilen*ya olar kızıl eng bu engke mene (26)*

“yahut onlar al yanaktır; o ise, bu yanağa [yanak üzerinde] bendir”

karıka konar hem kafeska kirür (460)

“hem kola [kol üzerine] konar, hem kafese girerler”

“hakkında / ile ilgili” sözcüğünü temsilen*sening birlikingke delil arkagan (7)*

“senin birliğine [birliğin hakkında] delil arayan”

“yana” edatını temsilen*sening barlıkingka tanukluk birür (5)*

“senin varlığına [varlığından yana] tanıklık eder”

I.2. /+DA/ Bulunma Durumu Eki

Ad durum eklerinden *bulunma* durumu +DA, fiilin bildirdiği oluş ve kılışın somut ya da soyut yerini gösteren isim çekim ekidir. *Bulunma* durumunda olan adlar cümle içerisinde yer tamlayıcısı görevinde yer alırlar. Hatiboğlu (1981, s. 151), bu eki alan ad soylu sözcüklerin *kalma durumuna* girdiği ve çekimli eyleme ya da eylemsiye, *yer, kaynak, zaman, ölçü* kavramları veren tümleç olduğu bilgisini verir: *sanatçılar ayakta (ayak-ta) alkışlandı; ekmekte (ekmek-te) birlik, ödemedede (ödeme-de) birlik sağlanmalı; yolda (yol-da) kalan araçlara yardım edilir; Bazı ailelerin pek çok konusu yemekte (yemek-te) görüşülür; yönetimi bilmekte (bilmek-te) daima yarar vardır.*

Ayrıca *bulunma* işlevinin yanı sıra fiilin anlamına uygun olarak çeşitli özel ifadeler ile de ismi fiile bağlar. Bunlar; *yer, zaman, iş, devamlılık, müddet, tarz, şekil, durum, karşılaştırma, kesir, konu, vasıta, gaye, sebep, vasıf, miktar, belirtme, kısım, parça, aitlik* gibi anlam ayrıntılarıdır (Ergin 2009, s. 234). Korkmaz (2009, s. 289) da ekin *bulunma* ve *yer gösterme* kavramına koşut olarak benzer işlevleri tekrarlar.

“arasında” sözcüğünü temsilen*kılıklarda edgü kılık kodgılık (270)*

“huylardan [huylar arasında] iyi huy, alçak gönüllülüktür”

törütmişte yok bil anga tuş tenge (24)

“bil ki, yaratılmışlarda [yaratılmışlar arasında] onun eşi ve dengi yoktur”

eliglerde kutlug birigli elig (251)

“ellerin [arasında] en kutlusu veren eldir”

“ zaman” sözcüğünü temsilen*velikin buşarda şera arslanı (52)*

“fakat hiddetlendiği [zaman] Şerâ arslanı kesilir”

“dolayı” edatını temsilen

er işi edgüsündin öküş hayr bulur (378)

“insan arkadaşının iyi olmasın [*dan dolayı*] çok hayır görür”

“vakti/zamanı” sözcüğünü temsilen

eşit büt bu sözke kamug tangda ten (147)

“dinle ve bu söze inan ki, vücut her sabah [*vakti*]”

“her” sözcüğünü temsilen

anın künde arta turur bu bida' (404)

“onun için bu bid'at [*her*] gün artmaktadır”

“içinde” sözcüğünü temsilen

neçe pür hünerlıgda bir ayb bolur (362)

“o kadar hünerlik [*içinde*] bir kusuru bulunur

1.3. /+DİN/ Çıkma Durumu Eki

Karahanlı Türkçesinde, Eski Türkçedeki ayrılma/çıkma durumu ile şeklen benzerlik göstermektedir (Hacıeminoğlu, 2013, s. 30). Bu eki almış sözcükler, genellikle, çekimli eylem veya eylemsiye, bazen de adlara *kaynak, yer, sebep, zaman, yapım maddesi, karşılaştırma* kavramları veren dolaylı tümleş olur (Hatiboğlu, 1981, s. 154). Ergin (2009, s. 235), ekin uzaklaşma ana fonksiyonu yanı sıra beraber kullanıldığı fiilin manasına uygun olarak *çıkma, yer, ayrılma, menşe, cins, terkip, başlama, mahrumiyet, yokluk, vasıta, zaman, sebep, tarz, ölçü, değer, kıymet, bedel, parça, kısım, karşılaştırma, korku, ürküntü, hoşlanma, vazgeçme, aitlik, çeşit, vasıf, tercih, görüş* gibi ifadeleri de karşıladığını kaydeder. Korkmaz da (2009, s. 301) işlevi en geniş olan ad durumları eki olduğunu ileri sürerek adı, fiile *yer, mekân, zaman, hareket biçimi, sebep, ölçü, miktar, fiyat, bir bütünü veya bütünün parçasını gösterme* gibi değişik birçok ilişkilerle bağladığı bilgisine yer verir.

“göre” edatını temsilen

hakayık ibaret arabdın usul (498)

“hakayık Arap usulün [*e göredir*]”

“ile” edatını temsilen

bahıl tirdi zer sim haramdın öküş (241)

“cimri, haram [*ile*] çok altın ve gümüş topladı”

anınğ ögdisindin tatır bu tilim (27)

“onun medhinden [*methi ile*] ağızım tatlanır”

“hakkında” sözcüğünü temsilen

eşit emdi kaç söz habib fazlındın (21)

“şimdi Peygamberin fazlından [*fazlı hakkında*] bir kaç söz dinle”

“yana” edatını temsilen

birimdin bahıl eligi ked berklig ol (254)

“hasisin eli vermek[*ten yana*] çok sıkıdır”

“için” edatını temsilen

bile bilmegendin ular özini (506)

“anlayamadıkları [*için*] kendilerini üzerler”

“yüzünden” edatını temsilen

tilindin tökildi telim er kanı (142)

“birçok adamların kanı dilleri [yüzünden] döküldü”

bilig bilmegendin bir ança budun (123)

“bilgisizlikten [bilgisizlik yüzünden] ne kadar halk kendi eli ile put yapıp”

“karşısında” sözcüğünü temsilen

aning bahşişindin bulut uvtanur (57)

“onun ihsânı [karşısında] bulutlar utanır”

1.4. /+CA/ Eşitlik Durumu Eki

İsim çekim eklerinden olan +CA temsil ekleri arasında yer alır. Çekim eki işlevi ile getirildiği isim ve isim soylu sözcüklerde anlamca *gibi*, *kadar*, *göre* sözcüklerini karşılar. Hatiboğlu (1981, s. 45), ekin ad soylu sözcüklere, özellikle sıfatlara, adılara çekim eki gibi getirilerek, *eşitlik*, *benzerlik*, *görelilik*, *nispet* kavramları sağladığını belirtir. Verdiği örnekler, ekin temsil işlevini gösterir niteliktedir: adamca (adam gibi), *hükümetçe* (hükümet tarafından), *ahlakça* (ahlak bakımından), *bizce* (bize göre). Ergin (2009, s. 228, 240), *ismin eşitlik*, *benzerlik*, *gibilik ifade eden hali* şeklinde tanımladığı +CA ekinin hem yapım eki hem de çekim eki temayülü gösterdiğine değinir. Ekin çekim eki olarak işlevlik sahasını gittikçe daralttığını, isimlerden ziyade daha çok sıfat, zamir ve zarflara getirilebildiğine dikkat çeker. Banguoğlu (2015, s. 330), adın *kimce hali/görecelik hali* başlığında ele aldığı +CA ekinin birçok takı öbeğini anlamca karşıladığını belirtir. Banguoğlu verdiği örneklerde aslında ekin temsil işlevine dikkat çeker: *hesapça* (hesaba göre), *arkadaşça* (arkadaş olarak), *milletçe* (millet bütünüyle), *orduca* (ordu tarafından). Korkmaz da (2009, s. 325-328) +CA ekinin eklendiği ad ile fiil veya başka bir ad arasında *gibi*, *kadar*, *göre*, *bakımından*, *tarafından* ve edatlarına koşut işlevlerinden bahseder.

“kadar” edatını temsilen

nelük malka munça suk ol bu özüng (429)

“nefsin mala karşı neden bu [kadar] haristir?”

unarça ayayın yarı bir manga (4)

“gücü yettiği [kadar] söyleyeyim yardım et bana”

“gibi” edatını temsilen

tilekçe tiril inç farig kadgusuz (415)

“istediğin [gibi] müsterih ve kaygusuz yaşa”

“göre” edatını temsilen

sening rüzgarıng bu köngülçe kılın (414)

“bu senin zamanındır, gönlüne [göre] (istediğini) yap”

1.5. /-DUK/ Sıfat-Fiil Eki

Bu ek, geçmiş zaman ifade eden ve bilhassa daha çok iyelik eki olarak kullanılan sıfat-fiil ekidir (Ergin, 2009, s. 335). Banguoğlu (2015, s. 424), ekin iyelik eki almış şekillerinin zamir niteliğinde kullanıldığına değinerek bir nevi temsil yönüne işaret eder: *Ahmet'in Ankara'dan bildirdiği (şey) doğru çıkmadı*. Korkmaz (2009, s. 915), ekin ad tamlaması veya grup durumundaki iyelik eki almış biçimiyle, yalnız başına geçici bir ad da oluşturabildiğinin altını çizer ve buradan harekete, geçmiş zamana ve iyelik ilişkisi dolayısıyla şahsa bağlı bir adlaşma olduğundan bahseder: *Bilir kurban olduğum, eskilerde batacak matak yokmuş*.

Vasıflandırdığı ismi temsilen kullanılmıştır.

sanga hasret ol tek tutup turdukung (434)

“elinde tuttuğun [mal] ise, senin için ancak hasrettir”

açığ bolga yarın kodup bardukung (436)

“yarın koyup gittiğin [zaman] acı olacaktır”

sanga sandukung teg müsülmanka san (326)

“kendin için düşündüğün [şeyler] gibi müslüman için de düşün”

tavar birle erse ulugsındukung (285)

“maldan dolayı ise kibirlendiğin [şey]”

1.6. /-mİş/ Sıfat-Fiil Eki

Banguoğlu (2015, s. 423), ekin iç cümlede zamir niteliğinde ve isim çekim ekleri almış olarak da kullanıldığını belirtir: *Mevlam sabırlar versin yârinden ayrılmışa. -mİş* ekinin bu özelliği temsil işlevini göstermektedir.

Geçmiş zamana bağlı hareket gösteren geçici bir adlar da türeten *-mİş* bu özelliği ile iyelik, çokluk ve bazı ad çekimi ekleri olarak çekime girmekte ve cümlede farklı görevler yüklenebilmektedir: *Bir de senin çevrendeki kendini beğenmişlerle hiçbir benzerliğim yoktur* (Korkmaz, 2009, s. 929, 930).

Eserde, *+mİş* sıfat-fiil eki genelde sıfat tamlamasında yer aldığından temsil eki işlevi ile fazla örneğe rastlanmamıştır.

tilin beklegende ökünmüş kanı (144)

“dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olmuş [kişi/kimse] var mı?”

1.7. /-gAn/ Sıfat-Fiil Eki

Günümüz Türkçesinde ek başındaki “g” sesinin düşmesiyle *-An* şeklinde görülen ek, geniş zaman /şimdiki zaman sıfat-fiilleri yapar. Banguoğlu (2015, s. 425), bu ekin *-mİş* sıfat-fiillerinde olduğu gibi iç cümlede zamir niteliği kazandıklarını belirtir. Örnek: *Minareyi çalan kılıfını hazırlar*. Ekin zamir niteliğine dair tespit temsil işlevine işaret etmektedir. Üstüner (2000, s. 54), diğer sıfat-fiillerde olduğu gibi *-An* ekiyle türetilen sıfat-fiillerin de isim olarak genellikle bir şahsın ya da şahısların yerine kullanılabilmesine değinir. Korkmaz (2009, s. 943), günümüz Türkçesinde *-An* ekinin, eklendiği fiille birlikte, yalnız başına, geniş zamana bağlı hareket gösteren geçici bir ad olarak iyelik, çokluk, ad çekimi ekleri alabildiğine, edatlarla birleşebildiğine dikkat çeker.

Vasıflandırdığı ismi temsilen kullanılmıştır.

sening birlikingke delil arkagan (7)

“senin birliğine delil arayan [kişi/kimse]”

yirilgen sökülgen tirip birmegen (247)

“yerilen ve sövülen [kişi/kimse], toplayıp da vermeyendir [kişi/kimse]”

aya şahım erdemlerin sanagan (59)

“ey şahımın faziletlerini sayan [kişi/kimse]”

öküş sözlegende öküngen telim (143)

“çok konuşanlar arasında pişman olan [kişi/kimse] çoktur”

kamuğ tolğan irlür tükel eksiyür (199)

“her dolan [şey] azalır, her tam eksilir”

ya edgü umgan isizlik kılıp (375)

“ey kötülük yapıp, iyilik uman [kişi/kimse]”

bu körgeñ eşitgeñ sanga külmesün (172)

“gören [kişi/kimse] ve duyan [kişi/kimse] sana gülmesin”

1.8. /-gII/ Sıfat-Fiil Eki

Geniş zaman sıfat-fiilleri yapan ek, olumlu/olumsuz fiil tabanlarına gelerek –An sıfat-fiil ekinin görevini üstlenir (Hacıeminoğlu, 2013, s. 166). Eraslan (1980, s. 27), ekin Eski Türkçede, Karahanlı ve Harezmi Türkçesi'nde kullanıldığını, kullanımdan düşünce yerini aynı mana ve fonksiyona sahip -gan/-gen, -kan/-ken ekine devrettiğini bildirir. Ekle yapılan sıfat-fiiller adlaşarak söz dizimindeki bir unsur temsil yoluyla karşılayabilmektedirler.

Vasıflandırdığı ismi temsilen kullanılmıştır.

bakıglı okıglı asıg alsu tip (78)

“gören [kişi/kimse] ve okuyan [kişi/kimse] istifâde etsin diye”

aya minde kidin keligli munı (481)

“ey benden sonra gelen [kişi/kimse] bunu”

rıbatka tüşüglü tüşer keçgülig (178)

“kervansaraya düşen [kişi/kimse] geçmek için”

halal yigli kanı körünmez bodı (418)

“helal yiyen [kişi/kimse] hani, vücudu (bile) görünmez”

1.9. /-gUçI/ Sıfat-Fiil Eki

Karahanlı Türkçesi'nde gelecek zaman sıfat-fiil ekleri arasında yer alan ek, -gU sıfat-fiil ekinin isimden isim yapım eki ile genişletilmiş şeklidir (Hacıeminoğlu, 2013, s. 169). Batı Türkçesinde ekin başındaki “g” düşmüş ve Eski Anadolu Türkçesine -uçI, -üçI şeklinde geçmiştir. Sonradan “ç” sesinin de sedahlılaşması ve vokal uyumu sonucu bugünkü çok şekilli halini almıştır (Ergin, 2009, s. 191). Banguoğlu (2015, s. 425), ekin -An sıfat-fiilleri gibi yüklemi oldukları iç cümleye sıfat ve zamir karakteri verdiğini belirtir. Günümüz Türkçesinde fiilin gösterdiği işi "meslek, uğraşı" veya "sürekli olarak" yapanı gösteren adlar türetir: *araştırmacı, bakıcı, binici, çevirici* (Korkmaz, 2009, s. 83).

Vasıflandırdığı ismi temsilen kullanılmıştır.

bu bir aybdın ötrü başın keşgüçi (363)

“bu bir kusurdan dolayı (adamların) başını kesen [kişi/kimse]”

aya gam katıgsız sürur umguçi (211)

“ey gam karışmamış sürür uman [kimse/kişi] ”

aya hükmin ajun tapa üggüçi (449)

“ey hükümünü dünya üzerinde yürüten/yürütücü [kişi/kimse]”

yirip munı birer yana öggüçi (450)

“onu bazen yeren, bazen tekrar öven/övecü [kişi/kimse]”

anınğ emri birle teğer teğgüçi (452)

“insanın her karşılaştığı [şey] onun emri ile olur”

1.10. /+rAk/ İsimden İsim/Sıfat Yapım Eki

Eski Türkçede berkitme sıfatları yapan bu ek (*yegrek=pek iyi*) Eski Osmanlıcada karşılaştırma sıfatları türetir. Günümüz Türkçesinde karşılaştırma anlatımını yitirmiş, yalnız renk ve tat sıfatlarında küçültme eki gibi kalmıştır: *akrak, gökrek, bozrak, acırak ekşirek* (Banguoğlu, 2015, s. 198). Hem pekiştiren/kuvvetlendiren hem de pekiştirilen/kuvvetlendirilen unsur görünümünde olan bu biçimbirim Uygur Türkçesi ile Eski Anadolu Türkçesi Dönemi arasında çokça kullanılmıştır. Sonradan işlekliliğini kaybeden ek Türkiye Türkçesi ağızlarındaki birkaç örnek dışında yerini “daha” sözcüğüne bırakmıştır (Karagöz, 2018, s. 122). Ekin *yegrek* “daha iyi daha üstün” sözcüğünde olduğu gibi karşılaştırma işlevinin yanı sıra *acırak* “az acı”, *bozrak* “az miktarda boz”, *küçürek* “biraz küçük”

gibi örneklerde küçültme ifade eden görevi de söz konusudur (Sarı, 2020, s. 177).

“daha, daha çok ve biraz” sözcüklerini temsilen kullanılmıştır.

tengizdin kerimrek şahım ming kata (67)
“şahım denizden bin kat [daha] kerimdir”

izası öküşrek mezesi aza (438)
“eziyeti [daha] çok ve tadı azdır”

hünersizka mundın cefa azrak ol (442)
“hünersizce burada cefa [daha] azdır”

bulunmaz kamug kızda ol kızrak ol (444)
“bulunmaz nevadirden [daha] nadirdir”

hünerlğka ajun vefasızrak ol (441)
“dünya hüner sahibi için [daha çok] vefasızdır”

kidinrek kadahka sunup zehr katar (208)
“[biraz] sonra kadehe zehir katarak, sunar”

ulug boldukungça tüzünrek bolup (355)
“yükseldikçe [daha çok] yumuşak huylu ol”

simaktin edizrek tutar himmet ol (49)
“o himmeti simâkten [daha] yüksek tutar

1.11. /+IIg/ İsimden Sıfat Yapım Eki

Eski Türkçeden beri yaygın bir kullanıma sahip olan ek her türlü isme getirilebilmektedir. Sıfatlara gelerek *donanmış olan, sahip olan*, anlamlarında donanım sıfatları türetir: *tatlı, kokulu, güçlü...* (Banguoğlu, 2015, s. 192). Karahanlı Türkçesi’nde *+IIg* şekli ile yer alan bu ek, günümüz Türkçesinde *+II*, *+IU* şekli ile getirildiği isimleri sıfat yapan bir görevde kullanılır (Hacıeminoğlu, 2013, s. 15). Günümüz Türkçesinde adlardan (bazen de sıfatlardan) *sahip olma, üzerinde bulundurma, o özelliği taşıma, ilgili olma, yetkili olma* anlamlarında sıfatlar türetir: *acıklı, ağlamaklı, alaylı, ahımlı* (Korkmaz, 2009, s. 83).

Vasıflandırdığı ismi temsilen kullanılmıştır.

kani bir vefalıg bar erse tile (394)
“hani bir vefalı [kişi/kimse] varsa, ara bakayım”

biligligke ya dost özünğni ula (82)
“ey dost, bilgiliye [kişiye/kimseye] yaklaşmaya çalış”

sini terkin isiz kılıklğ kılur (380)
“seni hemen kötü huylu [kimse/kişi] yapar”

aya artak işlig sevincin salın (423)
“ey ahlaksız/fena işli [kişi/kimse], sevinçle dolaş”

1.12. /+sIz/ İsimden Sıfat Yapım Eki

Hacıeminoğlu (2013, s. 15), Türk dilinin her devresinde görülebilen bu ekin olumlu sıfatlar türeten *+II/+IU* ekinin olumsuz şeklini meydana getirdiğini bildirir. Banguoğlu (2015, s. 201), isimlere gelerek o nitelikten, o nesneden yoksun olmanı gösteren *giderme sıfatları* yapan

yapım eki şeklinde tanımlar. Hatiboğlu (1981, s. 141), ad soylu sözcüklere gelerek, *yoksunluk*, *mahrumiyet* kavramı veren sıfatlar kurduğunu belirtir. Ergin, (2009, s. 160), ekin isimlerden hem sıfat, hem isim olarak kullanılan vasıf isimleri yaptığını belirterek *+II/+IU* ile türetilen vasıf isimlerinin menfisini ifade eden bir ek olduğunu kaydeder. Korkmaz (2009, s. 64) ise addan “yokluk, eksiklik” anlamında olumsuz sıfatlar türeten çok işlek bir ek olduğuna değinir ve *sahip olma*, *kendinde bulundurma* anlamıyla sıfat türeten *+II / +IU* ekinin karşıtı olarak değerlendirir. Üstünova (2008, s. 132), geldiği isme *yoksunluk*, *olmama*, *bulunmama* anlamı katan *+sIz* ekinin varlık eki *+II/+IU* ile karşıtlık ilişkisi içinde olduğunu, varlık ve yokluk eki arasındaki bu karşıtlığın *+sIz* ekinin olumsuzluk eki gibi görülmesine yol açtığına değinir. Üstünova, olumluluk-olumsuzluk durumunun sadece fiiller için geçerli olduğunu belirterek *+sIz eki*, *adları olumsuz yapan bir ek olsaydı tüm adları karşılaması gerekirdi (dipli/dipsiz, katışıklı/katışiksiz)* açıklamasına yer verir ve ekin olumsuzluk eki sayılmasına karşı çıkar.

“değil” sözcüğünü temsilen

bekasız erür bu ajuñ lezzeti (193)
“bu dünya lezzeti bâkî [değildir]”

“yok” sözcüğünü temsilen

angar pend nasihat asıgsız erür (110)
“ona öğüt ve nasihat faydasızdır [faydası yoktur]”

“olmayan” sözcüğünü temsilen

ne türlüğ arıgsız arır yumakın (111)
“nice türlü kirli (şeyler) [temiz olmayan] yıkamakla temizlenir”

biligsiz yiligsizsiz süngök teg hali (91)
“bilgisiz [bilgisi olmayan] (kimse), iliksiz [iliği olmayan] kemik gibi, boştur”

bu cahil biligsiz bahasız bişi (86)
“câhil ve bilgisiz [bilgisi olmayan] değersiz [değeri olmayan] bir akçedir”

kim ol malsız erse ol erni körüp (423)
“malı [olmayan] o kişiyi görüp”

yimişsiz yıgaçnı kesip örtegil (324)
“meyvesiz [meyvesi olmayan] ağacı kesip ateşte yak”

Sonuç

Biçim, anlam ya da söz dizimi başta olmak üzere bazı ölçütlere göre yapılan sınıflandırmalar ilgili dil biriminin dil dizgesindeki yerinin belirlenmesinin yanın sıra dil bilgisi öğretimi için de önem arz eden çalışmalardır. Eklerle ilgili yapılan sınıflandırmalara bakıldığında geleneksel yaklaşımların dışına çıkan birkaç örnek hariç genelde benzerlik ya da farklılıklara dayalı standart ölçütlerin öne çıktığı görülür. Geleneksel/standart ölçütlerin dışına çıkan ve işlevsel ölçütlere dayalı yapılan bu sınıflandırmalar, eklerin görev alanları ve semantik yanları ile ilgili daha belirleyici sonuçlar ortaya koyan tasniflerdir. Temsil ekleri de işlevsel açıdan eklerin sınıflandırıldığı başlıklardan birisidir. Delice'nin (2000, s. 221-235) tasnifinde yer alan temsil ekleri, anlatımda bazı edatları ya da eksiltilmiş öğeleri karşılayan ekler olarak ele alınmaktadır.

Karahanlı dönemi eserlerinden olan Atebetü'l-Hakayık'ta temsil işlevi ile kullanılan bazı eklerin söz dizimi içerisinde edat ya da bazı eksiltilmiş dil öğelerine eş değer kullanıldığı örnekler bulunmaktadır:

+kA yönelme durumu eki; “için”, “karşı”, “doğru”, “yana” edatlarına ve “içine“, “zaman” “üzerinde/üzerine”, “hakkında” sözcüklerine eş değer kullanılmıştır.

+DA bulunma durumu eki; “arasında”, “-dığı zaman”, “vakit/zaman”, “her”, “içinde” ifadelerine ve

“dolayı” edatına eş değer kullanılmıştır.

+*DIn* çıkma/ayrılma durumu eki; “göre”, “ile”, “yana”, “için”, “yüzünden” edatlarına ve “hakkında”, “karşısında” sözcüklerine eşdeğer kullanılmıştır.

+*CA* eşitlik durumu eki; “kadar”, “gibi”, “göre” edatlarına eş değer kullanılmıştır.

-*DUk*, -*mİş*, -*gAn*, -*gİl*, -*gUçI* sıfat-fiil ekleri vasıflandırdıkları isimlere (kişi/kimse, şey) eş değer kullanılmışlardır.

+*rAk* isimden sıfat yapım eki; “daha”, “daha çok” ve “biraz” sözcüklerine eş değer kullanılmıştır.

Eklerin tarihsel süreçteki kullanım şekilleri ve işlevsel özellikleri de yapılan sınıflandırmalarda dikkate alınması gereken ölçütlerden biri olmalıdır. Çünkü fonksiyonel özellikler, eklerin sadece kullanıldığı dönemi değil önceki kullanım biçimlerini ve semantik karşılıklarını da ilgilendiren bir niteliğe sahiptir. Özellikle Türk dilinin tarihi metinlerinde ekler üzerine yapılacak işleve dayalı tespitler söz konusu fonksiyonel değişim ve gelişmelerin takibi açısından önemli veriler sunacak; ayrıca tarihî metinlerin günümüz Türkçesine aktarımında anlamsal açıdan katkıda bulunacaktır.

Kaynakça

- Arat, R. R. (1992). *Atebetül-Hakâyık*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin grameri*. (10. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Delice, H. İ. (2000). Türk dilinde işlevsel ek tasnifi denemesi. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 221-235.
- Eker, S. (2015). *Çağdaş Türk dili*. (9. Baskı). Grafiker Yayınları.
- Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçede isim-fiiller*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Eraslan, K. (2000). Eski Türkçede yönelme (dativ) hâli ekinin yapı, fonksiyon ve ifadeleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 29, 67-76.
- Ergin, M. (2009). *Türk dil bilgisi*. Bayrak Yayınları.
- Gülsevin, G. (2004). Türkçede sıra dışı ekler ve eklerin tasnif-tanımlanma sorunu üzerine. V. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*. 1267-1283.
- Hacıeminoğlu, N. (2013). *Karahanlı Türkçesi grameri*. (4. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1981). *Türkçenin ekleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karagöz, İ. (2018). *Tarihi Türk lehçelerinde sıfat ve zarflarda pekiştirme ve derecelendirme*. (1. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. (3. Baskı). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sarı, İ. (2020). *Türkçede küçültme*. (1. baskı). Nobel Yayınları.
- Tuğluk, M. E. (2021). Kerb-Nâme’de hâl eklerinin kullanımı. *Yunus Emre’nin Vefatının 700. Yılı Dönümü Anısına Uluslararası Türkçenin Anadolu’da Yazı Dili Oluşu Sempozyumu*. 517-528.
- Turan, Z. (2018). Türk dilinin eklerini sınıflandırmanın esasları. *Türkbilig*, 35, 97-110.
- Üstüner, A. (2000). *Anadolu ağızlarında sıfat-fiil ekleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Üstünova, K. (2008). *Ad işletimi*. (1. Baskı). Kesit Yayınları.